

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

**SEYİD RƏHMƏT SEYİD ƏHMƏD OĞLU
MOZAFFARİ HACİDEHİ**

**MÜASİR İRAN CƏMİYYƏTİNDƏ ŞƏHİD
AİLƏLƏRİNİN SOSIAL PROBLEMLƏRİ (GİLƏN
VİLAYƏTİNİN NÜMUNƏSİNDƏ)**

6312.01- Sosiologiyanın nəzəriyyəsi, metodologiyası və
tarixi

Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ- 2015

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin «Sosiologiya» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

İzzət Əsrəf oğlu Rüstəmov
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Fazil Qulammirzə oğlu Vahidov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponentlər:

İnşallah Qafarov
İdarəçilik akademiyası

Rəna Mirzəzadə
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti

Müdafiə “ 27 “ ----11----- 2015-ci il tarixdə saat ---- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, AZ-1143, H.Cavid prospekti, 31, AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ “ _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.01.115 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Sevinc Arif qızı Həsənova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bu bir həqiqətdir ki, sosial problemlər istənilən cəmiyyətdə, istənilən zaman və məkanda müşahidə edilə bilər. Həmin problemlər cəmiyyətin bütün qrup və təbəqələrini (cins, təhsil səviyyəsi, gəlir səviyyəsi və s. amillərdən asılı olmayaraq) əhatə edir, ciddi sosial nəticələrə gətirib çıxarır. Lakin bu problemlərin müxtəlif sosial qruplara təsiri eyni deyildir: onlar fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Təbiidir ki, sosial problemlər şəhid ailələrini də əhatə edir, onların mövcudluq və yaşam tərzində özünəməxsus iz buraxır.

Şəhid ailələrində müəyyən xüsusi vəziyyət və şəraitin olması (ailə başçısının şəhid olması, tərbiyə imkanlarının zəifliyi və s.) ona gətirib çıxarır ki, bu ailələrdə boşanma, narkomaniya, başqalarından təcrid olunma, övlada qarşı zorakılıq, işsizlik, deviant hərəkətlər, dəyərlərə hörmətsizlik və s. kimi müxtəlif sosial problemlər tez-tez müşahidə edilir. Belə vəziyyət həmin problemlərə diqqətin xeyli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, sosioloqlar, psixoloqlar, filosoflar, iqtisadçılar, kriminoloqlar və sosial işçilər sosial problemlərin yaranmasına səbəb olan şərait və amilləri müəyyənləşdirməyə və təhlil etməyə ciddi səy göstərirlər. Onlar öz elmi axtarışlarında həmin problemlərin həlli yollarını, vasitə və metodlarını müəyyən etməyə daha çox əhəmiyyət verirlər.

Bir sıra hallarda zəlzələ, sel, yanğın və digər gözlənilməz təbii hadisələrlə yanaşı müharibələr də ailələrin dağılmasına və müxtəlif problemlərlə rastlaşmasına səbəb olur. İran İraqa apardığı, daha doğrusu, aparmağa məcbur olduğu 8 illik müharibə nəticəsində həm iqtisadi, həm də

mənəvi cəhətdən ciddi təhlükələrlə rastlaşmışdır. Bu müharibə nəticəsində ölkəyə milyardlarla dollar maddi ziyan dəymiş, 219000 nəfər şəhid, 335000 nəfər yaralı, yaxud əlil, 50000 nəfər isə düşmən əlində əsir olmuşdur. Bir çox hallarda şəhidlərin və müharibə əlillərinin ailələri müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq öz funksiyalarını yetərinə həyata keçirə bilmədiyindən nəticəsində müxtəlif sosial problemlərin acı təcrübəsini yaşamalması olmuşdur.

Şəhid ailələrində bəzi deviant hərəkətlərin müşahidə edilməsi ümumən cəmiyyətdə mənfi reaksiya doğura bilər, çünki cəmiyyətdə bu ailələrə xüsusi hörmət və yanaşma tərzii mövcuddur. İranda şəhid ailələri paklıq, düzgünlük və nəcabətlik simvolu kimi qəbul olunub, uğurlu ailələr qismində bir nümunə hesab edilirlər. Məhz elə buna görə də şəhid ailələrində sosial problemlərin və deviant davranış hallarının artması ciddi narahatlıq doğurur. Əlbəttə, şəhid ailələrində müxtəlif problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olan amillər digər ailələrdə yaranan oxşar problemlərin səbəbləri ilə, demək olar ki, eynidir. Amma araşdırmalar göstərir ki, atanın şəhid olması və ananın təkbaşına uşaqların tərbiyəsi ilə kifayət qədər məşğul ola bilməməsi həmin ailələrdə yaranan problemlərin və deviant davranış hallarının ən mühüm səbəblərindən biridir. Ona görə də mövcud problemlərin konkret sosial məkanların, bölgələrin, o cümlədən Gilan vilayətinin nümunəsində sosioloji baxımdan təhlili olduqca vacibdir, əhəmiyyətliyə. Deməli, ciddi elmi tədqiqatlar çərçivəsində şəhid ailələrinin problemləri öyrənilməli, təhlil edilməli və vəziyyətdən çıxış yolları müəyyənləşdirilməlidir. Bir məqama da diqqət yetirilməlidir: İranda şəhid ailələrinin sosial problemləri ilə əlaqədar aparılan tədqiqat işləri olduqca azdır, əslində bu

tip ailələrin problemləri barədə dəqiq məlumatlar və araşdırmalar yetərli deyildir. Halbuki bu cür araşdırmalar müxtəlif tədqiqatçılar və şəhid ailələrinin problemləri ilə maraqlanan qurumlar üçün ciddi məlumat bazası ola bilər, eyni zamanda müvafiq elmi ədəbiyyat sahəsindəki çatışmazlıqları qismən aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Nəzərə alsaq ki, istənilən cəmiyyətin sağlamlığı və normal davamı ailələrin, o cümlədən də şəhid ailələrinin sağlamlığından asılıdır, bu zaman ailələrin rastlaşdıqları müxtəlif sosial problemlərin tədqiqi edilməsi və münasib həll yollarının təklif edilməsi nəticə etibarilə bütöv sosial orqanizmin – cəmiyyətin möhkəmlənməsinə müəyyən töhfə verə bilər.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Mövzunun ayrı-ayrı aspektləri həm İran İslam Respublikasında, həm də xarici ölkələrdə müəyyən səviyyədə araşdırılmışdır. Əvvəlcə İranda aparılan elmi araşdırmaları nəzərdən keçirək.

Qeyd etmək lazımdır ki, İranda ailə münasibətlərinin ən müxtəlif aspektləri tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Tədqiqatların bir qismi bilavasitə şəhid ailələrinə aid olmasa da, problemin müəyyən məqamlarına aydınlıq gətirməyə kömək edir. Məsələn, Bənicamal, Nəfisi və Yəzdinin 2004-cü ildə, Rəhmətullahinin 2006-cı ildə, A.Drudi və K.Rezayinin 2007-ci ildə apardıqları tədqiqatlar daha çox boşanmaya təsir edən amillərin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Bənicamal, Nəfisi və Yəzdi boşanmaya təsir edən amilləri araşdırarkən belə hesab edirlər ki, əsasən sosial-iqtisadi göstəricilər və təhsil səviyyəsi boşanmaya təsir edən amillərdir. Eyni zamanda gəlir səviyyəsi və uyğun peşə evliliyi möhkəmləndirən amillər sırasındadır. Rəhmətullahi

belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ailədaxili münaqişələrə və boşanmalara səbəb olan amillər içərisində iqtisadi problemlər daha əhəmiyyətli rola malikdir. Onun fikrincə, uğursuz evlilər əsasən kiçik yaşlarda evlənməklə, rəsmi təhsilə malik olmamaqla, işsizliklə və gəlir səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədardır. A. Drudi və K. Rezayi İsfahan şəhərinin məhkəməsinə boşanmaq məqsədi ilə müraciət edən cütlüklərin boşanmasına səbəb olan amilləri araşdırmışlar. Nəticələr belə deməyə əsas verir ki, işsizlik və qeyri-stabil peşə amili ilə ailənin dağılması arasında çox əhəmiyyətli əlaqə vardır. İşsiz kişilər ailə həyatında bir növ uğursuzluq amili kimi çıxış edirlər: belə ailələrdə daim münaqişə və nizamsızlıq mövcud olur. Eyni zamanda işsiz kişilər digərləri ilə müqayisədə öz həyat yoldaşları tərəfindən çox az dəstəklənilir. Onlar biri-biri ilə tez-tez mübahisə etdiklərindən ailədə həmrəylik aşağı səviyyədə olur.

İranda aparılan tədqiqatların bir qismi isə bilavasitə şəhid övladlarına aiddir. Məsələn, Rəsul Məhəmmədiyan 2005-ci ildə apardığı tədqiqatlarında şəhid övladları ilə digər uşaqlar arasında psixoloji narahatlıqların yayılma səviyyəsini müqayisə etmişdir. Bu tədqiqatın nəticələrinə görə, şəhid övladlarının bəzi narahatlıqlar baxımından göstəriciləri (o cümlədən şəxsiyyətin ənənələrə bağlılığı, antisosiallığı, isterikliyi) digər uşaqlara nisbətən daha yüksək olmuşdur. İmadəddin Əhmədpənah 2006-cı ildə şəhid övladlarının narkotik maddələrə meyl etməsi səviyyəsini öyrənmişdir. Həmin tədqiqatın nəticələrinə görə, şəhid övladları içərisində narkotikdən istifadə halları digər uşaqlara nisbətən daha az olmuşdur. Məhəmmədriza

Cahanara və İman Ədalətxah 2005-ci ildə Kirman vilayətində yaşayan şəhid övladlarının stressə müqavimət imkanlarını tədqiq etmişlər. Bu tədqiqatda 315 nəfər qız və oğlandan ibarət (18-25 yaş) seçmə qrup müəyyən edilmiş və əldə edilən nəticələrdən aydın olmuşdur ki, şəhid övladları stressə müqavimət sahəsində müəyyən təcrübəyə malik olub, münasib metodlardan istifadə edə bilirlər.

Göründüyü kimi, İranda şəhid ailələrinin sosial problemləri kompleks şəkildə xüsusi olaraq tədqiq edilməmişdir. Bununla belə həmin problemlərin bəzi aspektlərinin nəzərdən keçirilməsi dissertasiya tədqiqatı üçün əhəmiyyətli olmuşdur.

Qərb ölkələrində müxtəlif qanun pozmalarının, deviant davranış təzahürlərinin öyrənilməsi istiqamətində görülən işlər problemin araşdırılması baxımından ciddi məna kəsb edir. Bu tədqiqatlarda ailədə və kənar yerlərdə təsirli sosial nəzarət məsələlərinə xüsusi önəm verilir. Məsələn, Samner 2003-cü ildə Oklahama əyalətində cinayət və qanun pozuntularında iştirak etmiş uşaqları öyrənmişdir. Onun əldə etdiyi nəticələr göstərir ki, belə uşaqlar üzərində evdə və evdən kənarda nəzarət zəif olmuşdur.

Lamenri və Husonq 2007-ci ildə Amerikanın Miçigan əyalətində atası olmayan uşaqlar arasında cinayət və deviant davranış səviyyəsini öyrənmişlər. Onların əldə etdikləri nəticələrə görə, natamam ailələrdə böyüyən yeniyetmələr və gənclər cinayət xarakterli əməllərə və deviant davranışlara daha çox meyli olurlar.

Lavson 2008-ci ildə Floridanın şəhəratrafi məhəllələrində yaşayan gənclər arasında narkomaniya problemini araşdırmışdır. Bu tədqiqatın nəticələrinə görə belə qənaətə gəlmək olar ki, valideynin övladları üzərində

nəzarəti güclü olduqca onların narkotik maddələrdən istifadə ehtimalı azalır.

Problemin öyrənilməsi baxımından vacib olan bir cəhətə də diqqət yetirilməlidir: SSRİ adlanan imperiyanın süqutu və müttəfiq respublikaların hüduqlarında yeni, müstəqil dövlətlərin yaranması bir sıra ölkələrdə çox ağırlı proseslərlə müşayiət olunmuş, böyük qaçqınlar və məcburi köçkünlər ordusunun meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqişəsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mədəni-intellektual potensialına ciddi ziyan vurmuşdur. Öz himayədarlarının köməyi ilə Ermənistan təkcə Dağlıq Qarabağ vilayətini deyil, həm də onun ətrafındakı rayonları işğal etmiş, çoxsaylı azərbaycanlını qaçqına və məcburi köçkünə çevirmişdir. Bu münəqişə zamanı təxminən 20 min nəfər şəhid olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan, habelə hərbi əməliyyatlarla əlaqədar itkin düşən və qanunveriliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada ölmüş hesab edilən şəxslərin və onların ailələrinin statusu Azərbaycanda ciddi dövlət qayğısı sahəsidir. «Şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında», «Vətən uğrunda həlak olanların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 3 sentyabr 1993-cü il və 23 dekabr 1997-ci il tarixli Qanunları, «20 yanvar Şəhidi» fəxri adının təsis edilməsi haqqında» və «Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» respublika Prezidentinin 31 mart 1998-ci il və 19 dekabr 2006-cı il tarixli Fərmanları bu qayğının konkret təzahürləridir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda şəhidlərlə bağlı çoxsaylı elmi, bədii-publisistik materiallar çap

olunmuş, şəhidlik zirvəsinə yüksələnlərin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan Q.Kəngərlinin «Qara yanvar şəhidləri», İ.İsmayılovun «Nəsimi rayonunun şəhidləri», 35 müəllifin iştirakı ilə hazırlanmış «Qaçqınlar» və s. kitablarını xüsusi qeyd etmək olar. Bu nəşrlər sırasında BMT-nin Qaçqınların işi üzrə Ali Komissarlığının sifarişi ilə 1996-cı ildə Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən hazırlanmış «Məcburi köçkünlər: humanitar yardım, ehtiyaclar və salamat qalmaq strategiyası» adlı sosioloji tədqiqat (məruzə) özünəməxsus yer tutur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda da şəhid ailələrinin sosial problemləri sosioloji baxımdan dissertasiya tədqiqatı səviyyəsində xüsusi olaraq araşdırılmamışdır. Ona görə də belə hesab edirik ki, hazırkı dissertasiya işi respublikada anoloji tədqiqatlara kömək göstərə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi İranda (Gilan vilayəti nümunəsində) şəhid ailələrinin sosial problemlərini sosioloji aspektdə təhlil etməkdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı konkret tədqiqatçılıq vəzifələri yerinə yetirilmişdir:

- İran cəmiyyətinin sosial strukturuna ümumi baxış kontekstində şəhid ailələrinin yerini müəyyənləşdirmək, onları natamam ailələrin spesifik tipi kimi səciyyələndirmək;

- şəhid ailələrinin üzləşdikləri sosial problemlərin dairəsini və səbəblərini müəyyənləşdirməyə səy göstərmək;

- şəhid ailələrinin sosial problemlərinin konkret təzahürlərini müəyyən etmək və onların xarakteristikasını vermək;

- ailə başçısının olmaması faktoru ilə onların övladlarının deviant davranış növlərinə meyilliliyi arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyə çalışmaq;

- ailə başçısının olmaması faktorunun övladların işlə təminatına, mili-mənəvi dəyərlərə yiyələnməsinə, vətəndaşlıq borclarının icrasına təsiri məsələlərini araşdırmaq;

- şəhid ailələrinin sosial problemlərinin həllinə kömək edən yol və vasitələri nəzərdən keçirmək;

- çevik sosial siyasətin işlənib hazırlanması, dəstəklənməsi və rasionallaşdırılması istiqamətində qeyri-dövlət strukturlarının imkanlarını araşdırmaq.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti.

Dissertasiya işində öz əksini tapan müddəa və nəticələr həm şəhidlərin, həm də əhalinin digər həssas qruplarının (əllilər, yaşlılar və s.) sosial problemlərini gələcəkdə konkret istiqamətlər üzrə tədqiq etmək üçün zəmin ola bilər. Tədqiqatın materialları şəhid ailələrinə dövlət qayğısını və ictimai himayədarlığı gücləndirmək istiqamətində sosial-iqtisadi, sosial-mədəni, mənəvi-psixoloji layihələrin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər. Zənnimizcə, əldə edilən nəticələr bir sıra təşkilatlar və qurumlar üçün də kifayət qədər yararlıdır: Şəhid və Mühəribə Əlillərinin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi, Dövlət gənclər təşkilatı; Dövlət ümum rifah komitəsi; Dövlət penitensiar xidmətlər təşkilatı və s.

Dissertasiyadakı materialların tədris prosesində tətbiqi imkanları xüsusilə genişdir. Belə ki, həmin materiallardan Ümumi sosiologiya, Sosioloji tədqiqatın metodologiyası və metodikası, Sosial fəlsəfə, Sosial psixologiya və s. kimi fənlərin tədrisində, dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, metodik

tövsiyələrin, referatların, buraxılış işlərinin hazırlanmasında, elmi-praktik konfransların, «dəyirmi masa» tədbirlərinin təşkilində və s. istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir İran cəmiyyətində mövcud olan şəhid ailələri, predmetini isə həmin ailələrinin üzləşdikləri sosial problemlərin təhlili təşkil edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən irəli gəlir və konkret olaraq aşağıdakı məqamlarda öz ifadəsini tapır:

- işdə İran İslam Respublikasının Gilan vilayətində Şəhid və Müharibə Əlillərinin işi üzrə Dövlət Komitəsinin himayəsində olan şəhid ailələri (onların sayı 7385-dir) müxtəlif sosioloji metodlarla öyrənilmiş və müvafiq təhlil aparılmışdır;

- tədqiqatda ailə natamamlığı ilə ailənin rastlaşdığı sosial problemlərin əlaqəsi kompleks şəkildə araşdırılmışdır;

- müasir İran cəmiyyətinin sosial strukturunda şəhid ailələrinin vəziyyətinə təsir edən amillər müəyyənləşdirilmiş və onların mahiyyətli xarakteristikası verilmişdir;

- dissertasiyada ailə başçısının olmaması ilə şəhid övladlarının davranışında müşahidə edilən müxtəlif deviasiya təzahürlərinin (narkotik vasitələrdən istifadə, boşanma, intihar, evi tərk etmək və s.) əlaqəsi konkret sosioloji tədqiqat materialları əsasında xüsusi olaraq araşdırılmışdır;

- İran İslam Respublikasının Gilan vilayətində aparılmış sosioloji tədqiqatın nəticələrinə əsasən şəhid ailələrinin statusunu yüksəltməyə, onların üzləşdikləri sosial problemlərin həllinə kömək edən müəyyən tövsiyələr işlənib hazırlanmış və əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları.

Dissertasiya işində nəzərdən keçirilən problemlə əlaqədar həm İranın, həm də digər ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın alimlərinin apardıqları tədqiqatlardan nəzəri-metodoloji əsas kimi istifadə edilmişdir. Bu tədqiqatlar sırasında sosioloji irsin görkəmli nümayəndələrinin əsərləri özünəməxsus yer tutur. Problemin tədqiqində mühüm mənbə qismində Azərbaycanın ümumilli lideri Heydər Əliyevin, respublika prezidenti İlham Əliyevin, İran İslam Respublikasının rəhbər şəxslərinin məruzə, çıxış və müsahibələri, habelə dövrü mətbuatda və internet saytlarında öz əksini tapan müxtəlif materiallar elmi dövriyyəyə cəlb olunmuşdur. İşdə şəhidlərlə və şəhid ailələri ilə bağlı müxtəlif rəsmi sənədlər də diqqətdə saxlanılmışdır. Tədqiqatın gedişində analiz və sintez, induksiya və deduksiya, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə, tarixi-müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Nəzəri materialları konkret faktik materiallarla əsaslandırmaq və tamamlamaq məqsədilə yeri gəldikcə həm İranda, həm də xarici ölkələrdə aparılmış sosioloji tədqiqat materiallarına müraciət olunmuşdur. Nəzəri-metodoloji əsasları daha geniş faktlarla təmin etmək məqsədilə müəllif tərəfindən İranın Gilan vilayətində anket sorğusu keçirilmiş və onun nəticələri ayrıca fəsildə geniş şərh edilmişdir. İşdə seçmə qrupu müəyyənləşdirmək üçün sadə təsadüfi seçmə üsulundan istifadə olunmuşdur. Bu halda Morqanın təklif etdiyi cədvələ istinadən tədqiqat obyektinin təxminən 8000 ailə olduğu nəzərə alınmış və 367 nəfəri ehtiva edən seçmə qrup müəyyənləşdirilmişdir. Anketi tərtib etmək məqsədi ilə bundan əvvəl aparılmış müvafiq tədqiqatlara, ədəbiyyatlara və nəzəriyyələrə müraciət edilmiş və şəhid ailələrinin

rastlaşdıqları müxtəlif sosial problemlərin siyahısı hazırlanmışdır. Sonra sosioloji tədqiqat üsullarına uyğun olaraq suallar müəyyən hissələrə ayrılıb, Laykert şkalasına uyğun tərzdə tərtib edilmişdir. Anket əsasən iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə daha çox respondentlərin demoqrafik vəziyyətini öyrənməyə kömək edən suallardan ibarətdir. İkinci hissə isə tədqiqatın əsas suallarını ehtiva edir ki, həmin suallar vasitəsilə şəhid ailələrinin rastlaşdıqları başlıca sosial problemlərin dairəsi müəyyənləşdirilmişdir. Sonra sosioloji tədqiqatın tələblərinə uyğun olaraq müəyyən hissələrə ayrılıb, Laykert şkalasına uyğun tərzdə tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın hipotezi. Ehtimal edilir ki, şəhid ailələrində ailə başçısının olmaması faktoru övladların evləndikdən sonra boşanması, işsizliyə, müxtəlif deviant davranış təzahürlərinə (narkomaniya, intihar, evi tərk etmə, ənənəvi dəyərlərə laqeydlik, mövcud sistemə bağlılığın zəifləməsi, sosial öhdəliklərdən yayınma və s.) meylliliyi kimi halların ciddi səbəblərindəndir. Həmin problemlərin həlli həm konkret ailələrə ümumdövlət qayğısını, həm vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda təşəkkül tapan təşkilatların düzgün istiqamətlənmiş fəallığını, həm də konkret şəhid ailəsinə ən yaxın olan nüfuzlu şəxslərin təsirli nəzarətini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, zəif ailə nəzarəti təsirli ictimai nəzarət formaları ilə kompensasiya edilməlidir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. İş Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Sosiologiya kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə olunaraq müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin çap etdirdiyi məqalələrdə (o cümlədən xaricdə nəşr olunmuş 5 məqalədə), bir sıra

respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi-praktik konfranslarda (2010-2012-ci illər) çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **«Giriş»** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə dərəcəsi araşdırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, hipotezi, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları müəyyənləşdirilir, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiası və strukturu açıqlanır.

İşin **birinci fəslı «Müasir İran cəmiyyətinin sosial strukturunda şəhid ailələrinin yeri»** adlanır və iki yarımfəslı ehtiva edir. Bu fəslin **«Müasir İran cəmiyyətinin sosial strukturuna ümumi baxış»** adlı **ilk yarımfəslində** indiki şəraitdə İran cəmiyyətinin sosial strukturunda əhəmiyyətli yer tutan sosial qrupların, təbəqələrin mahiyyətli xarakteristikası verilir və qeyd olunur ki, onların sosial qüvvələr kimi formalaşması və təkamülü müxtəlif amillərlə, o cümlədən cəmiyyətin hansı inkişaf mərhələsində olması, sosial-iqtisadi tərəqqinin, demokratikləşmənin səviyyəsi, müxtəlif təşkilatların fəaliyyət xüsusiyyətləri və s. ilə əlaqədardır. Əslində «sosial struktur anlayışı qarşılıqlı təsirdə olan elementlərin məcmusu kimi cəmiyyət haqqında

sistem təsəvvürünü nəzərdə tutur».¹ Belə təsəvvür sayəsində cəmiyyətin real vəziyyətini, onun dinamikasına xas olan meylləri və xüsusiyyətləri daha dəqiq izləmək mümkün olur.

Yarımfəsildə İran cəmiyyətinin sosial strukturunda özünəməxsus yer tutan mülkədarlar (torpaq sahibləri), din xadimləri, kiçik sahibkarlar, fermerlər, kəndlilər, yeni orta təbəqə, fəhlələr, islamçı fundamentalist qruplar və s. yığcam səciyyəsi verilir və qeyd olunur ki, bu sosial baza müxtəlif siyasi partiyaların, təşkilatların meydana gəlməsini, onların fərqli fəaliyyətini şərtləndirir. İran cəmiyyətini təmsil edən siyasi qüvvələr ölkənin gələcək inkişaf istiqamətləri məsələsində fərqli mövqedə dayandıqlarını nümayiş etdirirlər. Siyasi mübarizə və qarşılıqlı münasibətlərin son dərəcə mürəkkəb mənzərəsində modernləşmə ilə ənənəvilərin qarşıdurması aydın seçilir: modernləşmə tərəfdarları (ilk növbədə yeni orta təbəqə) liberal dəyərlərə üstünlük verir, modern dövlət və idarəçilik strukturlarının qərarlaşdırılmasını, millətçilik hisslərinin gücləndirilməsini, din xadimlərinin siyasətə müdaxiləsinin maksimum məhdudlaşdırılmasını, insan azadlıqlarına hörmət göstərilməsini, qanunun aliliyinin, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması istiqamətində irəliləyişin təmin olunmasını vacib sayırdılar. İlk növbədə islamçı fundamentalist qrupların qatıldığı ənənəvilik tərəfdarları isə sadəcə şahlıq idarəçilik üsulundan respublika idarəçiliyinə keçidlə razılaşmayıb, dinlə siyasətin birləşməsində, islam normalarına əsaslanan hakimiyyətin qərarlaşmasında təkid edirdilər. Hakimiyyət uğrunda qeyd olunan meyllərin

¹ Qolenkova Z.T., Akulic M.M., Kuznetsov V.N. Ümumi sosiologiya. Bakı: Diplomat, 2007, s.286.

təmsilçiləri arasında gedən mübarizə sonda liberal qüvvələrin məğlubiyyəti və siyasi proseslərdən kənarlaşdırılması ilə nəticələndi, çünki islamçı qruplar əsasən xalq kütlələrinin və çoxsaylı kiçik sahibkarların fəal dəstəyindən bəhrələnməyi bacardılar. Bu prosesə ali dini lider Xomeyninin mövqeyi, düşüncələri də xeyli dərəcədə kömək göstərdi. 1979-cu ildə qəbul olunan, sonralar müəyyən dəyişikliklər edilən İran Konstitusiyası hakimiyyətin kifayət qədər mürəkkəb strukturunu təsbit etdi, legitimliyin və siyasi-hüquqi fəaliyyətin müxtəlif resurslarını özündə cəmləşdirə bildi.² Bu Konstitusiyaya görə, ali dini lider (vəlii fəqih) ümmilikdə hakimiyyət institutlarına nəzarət edərək onların öz dini məqsəd və vəzifələrindən yayınmasının qarşısını almalıdır. Hakimiyyətin müxtəlif qolları isə qanuna və dini qaydalara uyğun olaraq, Konstitusiyada öz əksini tapan vəzifələrini həyata keçirməlidirlər. Cəmiyyətin sosial strukturu ilə şərtlənən əlaqə və münasibətlər onun ilkin özəyi olan ailənin formalaşmasında və təkamülündə özünəməxsus iz buraxır.

Birinci fəslin «**Şəhid ailələri spesifik ailə tipi kimi**» adlı **ikinci yarım fəsl** şəhid ailələrinin səciyyəvi cəhətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Yarım fəsildə qeyd edilir ki, ailəni, o cümlədən şəhid ailəsini həm sosial institut, həm də sosial qrup kimi nəzərdən keçirmək olar. Birinci halda ailənin sosial sanksiya alması, hüquqi və əxlaqi baxımdan qanuniləşməsi, dövlət və ictimaiyyət tərəfindən himayə edilməsi və s. kimi məsələlər ön plana çəkilirsə, ikinci halda

بنی جمال، ش. نفیسی، غ. و یزدی. س. م. (1383). ریشه یابی علل از هم پاشیدگی خانواده ها در رابطه با ویژگیهای روانی-اجتماعی دختران و پسران ² قبل از ازدواج مجله علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه شهید چمران اهواز 3، 232 صفحه 48s.

başlıca diqqət şəxsiyyətin və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin ilkin səviyyəsi, mühüm əsası kimi ailənin qurulması və fəaliyyət istiqamtələri, müxtəlif sosial və ailə-məişət situasiyalarında onun üzvlərinin qarşılıqlı təsirləri, ailənin və nikahın sabitliyi və ya qeyri-sabitliyi amilləri və s. üzərində cəmləşdirilir. Müəllifin fikrincə, ailə öz fəaliyyətində daha çox dəyərlilik-normativlik xarakteristikalarına istinad edir.

Yarımfəsildə qeyd olunur ki, şəhid İslam inqilabının qələbəsi və onun nailiyyətlərinin qorunması uğrunda, habelə düşmənlərin hücumlarından İrani müdafiə etmək uğrunda fədakarlıq edərək öz həyatını itirmiş şəxsdir. Şəhid ailəsi qismində şəhidin birinci dərəcəli qohumları (ata, ana, həyat yoldaşı və övladları) və ikinci dərəcəli qohumları (bacı və qardaş) nəzərdən keçirilir. Araşdırmalar göstərir ki, şəhid ailələrinə diferensial yanaşma daha məqsədəuyğundur, hərçənd belə yanaşmanı təmin etmək məqsədi ilə apardığımız araşdırma zamanı müxtəlif mənbələrdə fərqli rəqəmlərlə rastlaşdıq. Zənnimizcə, həmin fərqliliyə baxmayaraq, ümumi şəkildə belə bir definisiya ilə kifayətlənmək olar: evli olan şəhidlərin ailələri (bunlar təxminən 56000 ailəni, yəni şəhid ailələrinin üçdə birini təşkil edir) və evli olmayan (subay) şəhidlərin ailələri (bunlar təxminən 155000-dən çox ailəni ehtiva edir).³ Təbiidir ki, şəhid ailələri üçün ümumi olan sosial problemlər həmin qruplara mənsubluqla şərtlənən spesifik xüsusiyyətlərə də malikdir. Araşdırmaların nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, evli olan şəhidlərin ailələrində problemlərin daha mürəkkəb şəbəkəsi qərarlaşır:

³ Shhut – mecanik. persian bloy.ir post/71.

şəhid övladlarının tərbiyəsi, dul qadının hansı həyat yolunu seçməsi, onun qohumlarla münasibətləri və s. bu qəbildəndir. Lakin müxtəlif problemli situasiyaların və ciddi çətinliklərin olmasına baxmayaraq, «hər bir şəhid atası və ya anası, bacısı və ya qardaşı, bəlkə də övladı böyük fəxr ilə söyləyə bilər ki, onun əzizi Vətən uğrunda mübarizədə qəhrəmanlıq göstərərək şəhid olmuşdur».⁴

Bu, bir həqiqətdir ki, həm Azərbaycanda, həm də İranda şəhid adı uca tutulur, onların ailələrinə dövlət qurumları, ictimai strukturlar tərəfindən müxtəlif şəkildə yardım və qayğı göstərilir. Lakin şəhid ailələrinin bir sıra sosial problemlərlə üzləşməsi də reallıqdır. Həmin problemlərin öyrənilməsinə sosioloji yanaşma konkret problemi doğuran ictimai tələbatların və ziddiyyətli maraqların təhlilini tələb edir. «Sosioloji təhlilin gedişində problemin həllinin müxtəlif variantları barəsində təsəvvür formalaşır; onlardan real şərait, idaredici təsir imkanları və cəmiyyətin inkişafı perspektivləri baxımından ən optimal olan variant seçilir».⁵ Belə təhlil həm ictimai inkişafa xas olan davamlı meylləri, həm də konkret sosial problemin həlli imkanlarını elmi baxımdan daha adekvat istiqamətdə axtarmağa imkan verir.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl**i «**Şəhid ailələrinin başlıca sosial problemləri və onların həlli yolları**» adlanır və üç yarım-fəslə əhatə edir. Bu fəslin «**Şəhid ailələrinin başlıca sosial problemləri, onların mahiyyəti və xarakteristikası**» adlanan **birinci yarım-fəslində** şəhid ailələrinin üzləşdikləri

⁴ İsmayılov İ.Z. Nəsimi rayonunun şəhidləri. Bakı: «Maarif», 1997, s.7.

⁵ Российская социологическая энциклопедия. М.: Издательская группа НОРМА-Инфра., 1998, с.409.

sosial problemlərin dairəsi müəyyənləşdirilir, onların mahiyyəti açıqlanır, səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, sosial problem anlayışı həmişə ciddi diskussiyalara, müxtəlif mövqelərin irəli sürülməsinə və əsaslandırılmasına səbəb olubdur. Bəziləri müəyyən bir problemin geniş miqyasda ağırlı və mənfi təsirlərini onun sosial xarakterinin əlaməti hesab etmiş, bəziləri isə həmin problemin yayılma dərəcəsini və geniş vüsət almasını, həmçinin əhalinin əksəriyyəti tərəfindən müzakirə obyektinə çevrilməsini onun sosial xarakterli olmasının əlaməti kimi qiymətləndirmişlər.⁶ Etiraf etməliyik ki, bu məsələdə fikir ayrılığının mövcud olması sosial problemlərin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində fərqli metodların, vasitələrin təklif edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, sosial problemlərin təhlilinə iki cür yanaşma mövcuddur. Klassik yanaşmada sosial problemin obyektiv xarakteri önə çəkilir, cəmiyyətin əksər hissəsini narahat edən qeyri-normal hallar, sosial nizamı və balansını pozan hadisə və proseslər sosial problem olaraq nəzərdən keçirilir. Modern yanaşmada isə sosial problemin daha çox subyektiv cəhətləri ön plana çəkilir, cəmiyyətin əsas hissəsini əhatə edən, qeyri-normal hesab olunan fenomenlər sosial problem olaraq təhlil edilir. Artıq XIX əsrdən etibarən dünyanın müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrində bir sıra problemlərə (məsələn, mütəşəkkil cinayətkarlıq, yoxsulluq və s.) daha ciddi, daha həssas münasibəti müşahidə etmək olar. Deməli, hal-hazırda hansısa bir problemin sosial problem kimi qəbul edilməsi

فرجاد، محمدحسین، اسیب شناسی و کجروی اجتماعی، تهران: قوه قضاییه، مرکز مطبوعات
و انتشارات 1383، شابک: چاپ اول، 330 صفحه

cəmiyyətin necə düşünməsindən, ona necə yanaşmasından çox asılıdır.⁷

Müasir şəraitdə sosial problemlərin meydana çıxmasına təsir göstərən əsas amillər sırasında çox zaman aşağıdakıları qeyd edirlər: sosial dəyişikliklər; demoqrafik dəyişikliklər; insanların dünyagörüşündəki dəyişikliklər. Həmin dəyişikliklərin adekvat dərk olunması, neqativ nəticələrin mümkün qədər zəiflədilməsi, müvafiq sağlamlaşdırıcı tədbirlərin görülməsi və s. olduqca vacibdir. Lakin bəzən sosial problemlər və sosial patologiya bir-biri ilə elə çulğalaşır ki, onları fərqləndirmək, demək olar ki, mümkün olmur, hərçənd sosial problem «çətin şəraiti və vəziyyəti», sosial patologiya isə «fərdlərin və sosial qrupların nizamsız davranış tərzini» ehtiva edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bir tərəfdən cəmiyyətin üzləşdiyi sosial problemlər ailələrin, o cümlədən şəhid ailələrinin ümumi fəaliyyət tərzinə təsir göstərir, onlarda gərginlik məqamlarını artırır, digər tərəfdən isə konkret ailələrin problemləli vəziyyəti ictimai münasibətlərdə qeyri-sabitlik ünsürlərinin güclənməsinə səbəb olur, başqa sözlə, cəmiyyətin problemləli ailələrin mövcud vəziyyətindən ziyan görməsi ehtimalı yüksəkdir. Deməli, həm ictimai sistemin, həm də onun bir hissəsi olan ailə institutunun fəaliyyəti mövcud reallıqları daha dəqiq nəzərə almalı və daha rəşional olmağa səy göstərməlidir.

Yarımfəsildə qeyd edilir ki, sosial problem anlayışına yanaşmalar həm statik, həm də dinamik ola bilər. Statik yanaşma müəyyən bir zaman intervalı üçün deyil, hər bir zaman üçün etibarlı hesab olunur. Dinamik yanaşma isə

سگالن، مارتین، جامعه شناسی تاریخی خانواده، ترجمه حمید الیاسی، چاپ اول، شابک، 350 صفحه 7

sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni sistemlərlə, həmin sistemlərdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. İnsan davranışının mahiyyətinə olan yanaşma tərzində də sosial problemlərə dair şərhlərin xarakterini dəyişdirə bilər. Yəni insan şüurlu və sərbəst bir subyekt olaraq, öz davranışı qarşısında cavabdehdir, yoxsa müəyyən determinantların və amillərin təsirinə reaksiya verən sadəcə varlıqdır? Bunlardan hansına üstünlük verilməsi onun davranışının mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə fərqli yanaşmaları şərtləndirə bilər.

Şəhid ailələrinin üzləşdikləri sosial problemlərin şəbəkəsi kifayət qədər mürəkkəb olub, daimi diqqət və qayğı tələb edir. Ona görə də ailə institutunu yetərinə müdafiə edə biləcək effektiv sosial sistemin formalaşdırılması ən ciddi məsələlərdən biri olaraq qalır.

İkinci fəslin **“Sosial problemlərin əsas təzahürləri”** adlanan **ikinci yarımfəslində** daha çox müşahidə edilən sosial problemlər qismində intihar, boşanma, narkomaniya və ailədaxili zorakılıq kimi təzahürlər nəzərdən keçirilir.

Yarımfəsilə qeyd olunur ki, intihar bir sosial problem olaraq müxtəlif cəhətlərdən cəmiyyətin, insanların ciddi çətinliklərlə üzləşləşdiyinə dəlalət edir. Deməli, intihar təsadüfi və mənasız bir hərəkət deyil, fərdin onu narahat edən müəyyən problem, yaxud böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün optimal hesab etdiyi son çıxış yoludur. Başqa sözlə, intihar bir davranış seçimi olaraq, fərdin şüurlu surətdə özünə qarşı yönəlmiş əməldir. Həmin əməl bəzən reallaşır, bəzən isə fərd üçün bir niyyət, ictək olaraq qalır. Bu baxımdan reallaşmış tamamlanan intihardan, intihara cəhddən və intihara meyldən bəhs etmək olar.

İşdə intiharın həm fərdi, həm də sosial səviyyələrdə olan problemlərdən və patoloji hallardan qaynaqlandığı vurğulanır və intihar yolunu seçən şəxsin düşüncələr aləminə diqqət yetirilir. Məşhur psixoloq M.Cer belə hesab edir ki, sosial, etik məhdudiyyətlər və depressiyalar nəticəsində öz daxili və cinsi enerjisini azad edə bilmədiyindən intihara qərar verən fərd ölüm vasitəsilə istədiyi rahatlığı və sakitliyi əldə etmiş olur.⁸ J.Baçler “İntihar” adlı əsərində (2007) qeyd edir ki, fərd intihar etməkə həyatın dözülməz şəraitindən qaçmaq və yaxa qurtarmaq istəyir.⁹ Müəllifin fikrincə, adətən intihar edən fərdlərin davranışı bir sıra xarakterik cəhətləri baxımından oxşar olur və bu, intiharın müəyyən tiplərini müəyyənləşdirməyə əsas verir. Görkəmli fransız sosioloqu E.Dürkheymin intihar tipləri (eqoist, altruist, anomik, fatalist) barəsində mülahizələri buna yaxşı nümunə ola bilər.

İntiharla sonuclanan davranış ümumən bir sıra sosial, tibbi-psixoloji və ailəvi amillərin mürəkkəb şəkildə çulğalaşmasının və qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir. İntiharların sayına cins, yaş, din, ailə vəziyyəti, peşə, irq, yaşayış mühiti, müharibə, depressiya və s. kimi amillər təsir göstərir.

İşdə müxtəlif tədqiqatçıların intihar faktlarının təhlili baxımından önəm verdiyi amillər nəzərdən keçirilir və şəhid ailələrində intiharı şərtləndirən amillər sırasında aşağıdakılar qeyd olunur: uşaqların çox şey gözlənilməsi,

⁸www.Iran.jewish.com/Ravan/Ravan-38-khod-koshi.htm.

حیدری، مهرنوش، رشد صعودی افزایش نرخ طلاق در کشور، تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران، 86 صفحه⁹

lakin ümidlərin doğrulmaması, ailənin dəyişən vəziyyətlərə uyğunlaşa bilməməsi, təcrid meylinin güclənməsi, övladın diqqətdən kənarda qalması, yaxud ona ifrat dərəcədə sərtlik göstərilməsi və s. Müəllifin qənaətinə, istənilən cəmiyyətdə intihara meyl mövcud olubdur, intihar faizi həmin meylin intensivliyini səciyyələndirə bilər. Cəmiyyətin sabitlik dərəcəsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Fərdin sosial qruplara bağlılığı nə qədər güclü, çoxcəhətli və zəngin olarsa, intihar ehtimalı da bir o qədər zəifləmiş olur. Cəmiyyət sosial nizamı sayəsində, E.Dürkheymin ifadəsində desək, öz üzvlərini müxtəlif norma və dəyərlərlə birləşdirərək onları bir növ bütövləşdirir, həmrəy edir, onların öz məqsədlərinə çatmaq vasitələrini müəyyənləşdirir, tələb və istəklərinin tənzimlənməsinə fəal təsir göstərə bilər. Bəzi sosial qruplarda, yaxud ümumən cəmiyyətdə intihar faizi yüksəlsə, bu, artıq ictimai sistemdə «yeni növ çatışmazlıqların və problemlərin olduğunu göstərir».¹⁰

İşdə intiharın sənayeləşmə, urbanizasiya, sosial bərabərsizlik, uğursuzluq, gərginlik, yoxsulluq, nizamsızlıq və psixoloji pozuntularla əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilir və qeyd olunur ki, ənənvi əlaqələrin, münasibətlərin zəifləməsi, sosial dəyərlərə, normalara laqeydlik intihar faizinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Araşdırmalar göstərir ki, İranda qadınlar, yeniyetmələr və gənclər digər yaş və cins qruplarına nisbətən daha çox intihar edirlər. Səhiyyə Nazirliyinin statistik məlumatına əsasən demək olar ki, gündəlik orta hesabla 13

¹⁰ ساروخانی، باقر،، مقدمه ای بر جامعه شناسی خانواده، چاپ دوم 1375، انتشارات سروش، 251 صفحه

intihar faktı qeydə alınır ki, onların da orta yaş həddi 29-dur ¹¹. Coğrafi məkan və cins üzrə intihar faizlərinin təhlili göstərir ki, qeydə alınan ən çox intihar faktı kişilərdə Tehran vilayəti, qadınlarda isə Lorestan vilayəti olmuşdur. Fərqlilik intihar vasitələrinin seçilməsində də özünü göstərir. Roşəninin fikrincə, təhsil səviyyəsi yüksək olan qadınlar intihara daha az meyl edirlər. Gilan vilayətində apardığımız konkret sosioloji tədqiqat da Roşəninin mövqeyinin əsaslı olduğunu təsdiqləyir.

Sosial problemlərin mühüm təzahürlərindən biri də boşanmadır. Tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, son dövrlərdə müxtəlif inkişaf səviyyələrində olan cəmiyyətlərdə baş verən müəyyən dəyişikliklərin təsiri nəticəsində boşanma daha mürəkkəb xarakter kəsb etmişdir.¹² Modernləşmə ənənəvi ailələrin strukturunda, kommunikasiyada, sosial problemlərin təzahüründə və s. ciddi dəyişikliklərə səbəb olur, müasir dəyər və normaların yeni nəsillərə ötürülməsini intensivləşdirir, ənənəvi etik norma və qaydaların zəifləməsini, boşanma səbəblərinin çoxçeşidli olmasını şərtləndirir. Bazar münasibətlərinə əsaslanan sistemi mümkün qədər güclü saxlamaq tələbatı fərdiyyətçiliyi gücləndirir, insanlar arasında əlaqə və münasibətlərdə müəyyən pozuntular doğurur.

Şəhidin həyat yoldaşının boşanması, yaxud boşanmaq istəyi ailədaxili münasibətləri xeyli dərəcədə gərginləşdirir, onun öz övladının və ya övladlarının təhsil və tərbiyəsinə yetərinə vaxt ayırmasını çətinləşdirir, müxtəlif münacişələrə yol açır. Həmin problemlər isə sonrakı dövrdə

ازاد بخت، مروت، جامعه شناسی جنگ، تهران: چاپ اول، 344 صفحه ¹²

öz təsirini daha ciddi formada üzə çıxarır. Qadının mənsub olduğu ailə mühiti qeyri-sağlam olarsa, problemlər daha da dərinləşərək müxtəlif faciələrə yol aça bilər. R.Enderinin cinayət xarakterli hərəkətlərdə iştirak etmiş 80 yeniyetmə arasında apardığı tədqiqatların nəticələri inandırıcı surətdə sübut etmişdir ki, ailə münasibətlərində ananın inkişaf səviyyəsi, taktlı olması, vəziyyəti real qiymətləndirməsi və adekvat yollar axtarması vəziyyəti xeyli dəyişsə də, ata amilinin əhəmiyyətini, rolunu kiçiltməyə əsas vermir. Fikrimizcə, tədqiqatçı Roşəni şəhid övladlarının mükəmməl tərbiyə modellərindən və imkanlarından xeyli dərəcədə məhrum olmasını və mühitə uyğunlaşmaqda daha çox çətinliklərlə üzləşməsini vurğulamaqda haqlıdır. Araşdırmalar belə qənaətə gəlmək üçün əsas verir ki, şəhid ailələrində müşahidə edilən boşanmaları şərtləndirən müxtəlif amillər sırasına daha çox ailə başçısının olmaması nəticəsində meydana çıxan sosial-iqtisadi, sosial-mədəni vəziyyət, cəmiyyətdə qərarlaşmış bəzi qayda-qanunlar, habelə müəyyən psixoloji problemlər aid edilə bilər. Hər halda həm digər ailələrdə, həm də şəhid ailələrində boşanma hallarının artması cəmiyyətdə əsaslı problemlərin, qeyri-normal vəziyyətlərin mövcudluğuna dəlalət edir.

Yarımfəsildə boşanma faktlarının şərhinin sosioloji nəzəriyyələrdə birmənalı olmamasını nəzərə alaraq, onların bir qisminin (eyni xarakterli cütlüklər nəzəriyyəsi, mübadilə nəzəriyyəsi, şəbəkə nəzəriyyəsi) təhlili verilmişdir.

Şəhid ailələrinin üzləşdikləri sosial problemlər sırasında narkomaniya xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, insan şəxsiyyətinin deqradasiyası, ailənin uğursuzluğu, müxtəlif cinayət və sosial deviasiya təzahürlərinin yayılması, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi, işsiz və ailəyə yük olan

insanların sayca artması, xəstəxana məsrəflərinin çoxalması, ümumi səhiyyə və gigiyenik xidmətlərin effektivliyinin azalması və s. cəmiyyətdə olan narkomanların sayından, başqa sözlə, narkomaniyanın səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Araşdırmalara əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, şəhid ailələrində narkotik maddələrdən istifadə halları bir sıra amillərlə əlaqədardır: ailədaxili problemlər, sosial-psixoloji, iqtisadi və fərdi amillər. Rezayinejad 2009-cu ildə apardığı tədqiqat zamanı müharibə əlilləri ilə yanaşı şəhid övladlarının da narkotiklərdən istifadə hallarına ciddi diqqət yetirmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, həyatda mühüm əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif qabiliyyətlərin yetərli olmaması və ailə daxilində müəyyən problemlərin mövcudluğu şəhid övladlarının narkomanlığına səbəb olan əsas amillərdir. Apardığımız sosioloji tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəyi soruşulanlar narkomanlığı ictimai cəhətdən təhlükəli problem kimi pisləsələr də, onun təzahürlərinin həqiqi miqyaslarını müəyyənləşdirməyin çətinliyini dərk edir, eyni zamanda «qınaq obyekt» olmaq istəmirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dövrü mətbuatı izlədikdə məlum olur ki, narkomanlıqdan bəhs edən yazılar əksər hallarda ümumi xarakter daşıyır, konkret faktların araşdırılmasına əsaslanmır, müxtəlif ailə tiplərində, o cümlədən şəhid ailələrində narkomanlığın yayılmasının real mənzərəsini tam şəkildə təqdim edə bilmir.

Şəhid ailələrində müşahidə edilən mühüm sosial problemlərdən biri də ailədaxili zorakılıqdır. Ailədə zorakılıq təzahürləri cəmiyyətdə zorakılığın və aqressivliyin

artmasının ilkin əlamətidir. Belə təzahürlərin çoxluğu ailələrdə vəziyyətin böhranlı həddə olduğunu göstərir.¹³

Fiziki zorakılıq zorakılığın daha geniş yayılmış növü olduğundan tədqiqatçılar bu növ zorakılığa xüsusi diqqət yetirərək onu aqressiv davranışın ifrat dərəcəsi və vəziyyəti kimi qiymətləndirirlər. Zorakılıq faktlarına müxtəlif sosial təbəqələdə və submədəniyyətlərdə təsadüf olunması tədqiqatçıları ən müxtəlif amilləri araşdırmağa sövq etmişdir. Tədricən cəmiyyətin strukturu ilə ailədaxili zorakılıq halları arasında əlaqə alimlərin diqqətini cəlb etmiş, müxtəlif istiqamətli yeni nəzəriyyələr meydana gəlmişdir. Həmin nəzəriyyələrdə belə bir cəhət ciddi önəm kəsb edir ki, sosial institutlar güclü ierarxik xarakterə malik olacağı təqdirdə onların təşkilatlandırma metodları qeyri-demokratik xüsusiyyət kəsb edəcək və nəticə etibarilə sosial davranışların elə bir tipi formalaşacaq ki, o, insanların fərdi qabiliyyət və bacarıqlarının inkişafına mane olacaqdır. Başqa sözlə, cəmiyyətdə və sosial institutlarda sərt ierarxik əlaqə və strukturlar aqressiv davranışların intensivləşməsinə şərtləndirəcəkdir. Zorakılıq məsələlərini araşdıran Galtonk cəmiyyətin strukturunu nəzərə alaraq qeyd edir ki, insanlar öz fiziki və psixoloji qabiliyyətlərinin real surətdə yetərsizliyini düşündüyü zaman zorakılıq fenomeni üçün bir növ əsas yaranır. O, zorakılığın maraqlı təsnifatını təklif edir: təsadüfi və məqsədyönlü zorakılıq; gizli və aşkar zorakılıq; struktural və fərqli zorakılıq; fiziki və psixoloji zorakılıq; ünvanlı və ünvarsız zorakılıq.¹⁴ Zorakılığın

ستوده، هدایت الله، 1319، جامعه شناسی مسائل اجتماعی ایران، تهران: ندای اریا، 238 صفحه 13
مظلوم خراسانی، محمد، 1320، بررسی مسائل اجتماع ایران، مشهد دانشگاه فردوسی
مشهد، 1381،¹⁴

müxtəlif növləri arasında qarşılıqlı əlaqə və təsir mövcuddur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatda qeyd olunan növlərlə yanaşı iqtisadi zorakılıq (müəyyən şəxsi, yaxud şəxsləri daim maliyyə cəhətdən çətinlikdə saxlamaq), sosial zorakılıq (sosial təcridi gücləndirmək və sosial əlaqələrə mane olmaq), cinsi zorakılıq və s. kimi hallar da geniş təhlil edilir.

Yarımfəsildə uşaqlara, o cümlədən şəhid övladlarına münasibətdə özünü göstərən zorakılıq halları nəzərdən keçirilir və müxtəlif sosioloji nəzəriyyələr və modellər (sosial nəzarət, feminizm, gender bərabərliyi, mübadilə, koqnitiv – biheviorial təhlil, ailə həyatının dövrələri və s.) kontekstində araşdırılır. Qeyd olunur ki, cəmiyyətdə qararlaşmış bəzi strukturlar müəyyən etik mülahizələrlə aqressiv davranış nümunələrini kəskin pisləmədiyi və fəal mübarizə yolları axtarmadığı təqdirdə həmin tip davranışların daha geniş miqyas alması və möhkəmlənməsi ehtimalı daha da artır.

Şəhid ailələrində qadınlara və uşaqlara münasibətdə özünü göstərən zorakılıq amillərini üç qrupa ayırmaq olar: fərdi amillər; ailədaxili münasibətlərlə əlaqədar olan amillər; mühitlə əlaqədar olan amillər (sosial təzyiqlər, yoxsulluq, mədəni xüsusiyyətlər və s. bu qəbildəndir). İşdə həmin amillər yığcam təhlil olunur, zorakılığa aid nəzəri modellərin təkamülü izlənilir, onların əsaslı və məhdud cəhətləri qeyd edilir və belə bir məqam vurğulanır ki, həmin modellərdə daha çox interaksiya, ailədaxili və ailədənəkar əlaqələr önə çəkilir.

İkinci fəslin «**Şəhid ailələrinin sosial problemlərinin həlli: başlıca yollar və vasitələr**» adlanan **üçüncü yarımfəsildə** şəhid ailələrinin üzləşdikləri problemlərin həlli baxımından əhəmiyyətli olan yollar və vasitələr təhlil edilir.

Yarımfəsildə ilk növbədə şəhid ailələrində, narkomaniya ilə mübarizə məsələləri nəzərdən keçirilir və qeyd olunur ki, ümumən dünyada narkomaniya ilə mübarizə işində əsasən üç istiqamətdə iş aparılması bu mühitdə də özünü doğruldur: narkotik maddələrin satışının qarşısını almağa səy göstərmək; narkomanları müalicə etmək; profilaktik tədbirləri həyata keçirmək. Tətbiq olunan metodların daha nəticəli olması üçün bu sahədə sistemli, müntəzəm, daha effektiv iş aparılması vacibdir. Ona görə də hər üç istiqaməti əhatə edən, qlobal meylləri və konkret regional-milli xüsusiyyətləri nəzərə alan strategiya işlənib hazırlanmalıdır. Bunun üçün yeniyetmələrdə, gənclərdə və digər əhali qruplarında narkotik maddələrdən istifadəyə meylin artmasının müxtəlif səbəbləri (genetik, ailə, şəxsiyyət, sosial və s. xarakterli) üzə çıxarılmalı və ciddi surətdə araşdırılmalıdır. Adekvat və münasib strategiyanın hazırlanmasında və reallaşdırılmasında cəmiyyətdə mövcud olan problemləri, tələbatları, mənafeləri, ictimai potensialı və imkanları müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Xüsusilə profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan region ən müxtəlif cəhətlərdən (sosial-iqtisadi, tibbi, psixoloji və s.) öyrənilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, konkret bir profilaktik metodu bütün zamanlarda və bütün qruplara tətbiq etmək effektiv olmur. Başqa sözlə, narkomaniya ilə mübarizə prosesində müxtəlif strategiyaların, metodların imkanlarından yararlanmaq daha əhəmiyyətlidir. Bu işdə cəmiyyətdə müxtəlif sosial normaların formalaşdırılmasında və möhkəmləndirilməsində özünəməxsus rolu olan kütləvi informasiya vasitələrinin zəngin potensialını elmi əsaslarda yaradıcılıqla reallaşdırmaq xüsusi məna kəsb edir.

İntihar faktlarının da maksimum azaldılması istiqamətində fəaliyyət gücləndirilməlidir. Bunun üçün intihara meyilli ailələrin və fərdlərin müəyyənləşdirilməsi, səhiyyə müəssisələrinin, psixoloji-gigiyenik təlim mərkəzlərinin, kütləvi informasiya vasitələrinin, dinin imkanlarından effektiv istifadə olunması, stress doğuran amillərin azaldılması, profilaktik tədbirlərin görülməsi, cəmiyyətdə yoxsulluğun ciddi problem kimi diqqətdə saxlanılması, öz ömrünü başa vurmuş adət-ənənələrə qarşı təsirli mübarizə aparılması, sosial həmrəyliyin və məsuliyyətin möhkəmləndirilməsi və s. çox əhəmiyyətlidir.

Ailədaxili zorakılıq hallarının qarşısını almaq kifayət qədər mürəkkəb və ciddi problemdir; bu, boşanma faktlarının da azalması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə mürəkkəblik əhəmiyyətli dərəcədə ailə həyatının spesifikasi və onun cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri ilə şərtlənir və ən müxtəlif amilləri ehtiva edir. Aparılmış sosioloji sorğuların nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, zorakılığa məruz qalmış qadınlar və uşaqlar adətən vəziyyəti rəsmi qurumların köməyi ilə yox, qohumların, dostların, qonşuların köməyi ilə tənzimlənməyə üstünlük verirlər; onların ümumilikdə sosial xidmətlər mərkəzləri ilə əlaqələri yox dərəcəsindədir. Rəsmi qurumlar isə çox zaman konkret ailələrin hansı yardıma ehtiyacı məsələlərinə laqeyd yanaşırlar. Araşdırmalar göstərir ki, şəhid ailəsindən olan qadınlara zorakılıq təzahürləri bir çox hallarda onların boşanmasına səbəb olur, ailədaxili gərginliyi xeyli dərəcədə artırır. Ona görə də ailədaxili iqlimi sağlamlaşdırmaq istiqamətində zorakılığın səbəbləri, formalaşdığı zəmin və şərait diqqətlə araşdırılmalı, əhalinin məlumatlandırılması işgüzar, müntəzəm xarakter daşmalıdır. Bu istiqamətdə

ciddi addımlardan biri insan hüquqları sahəsində mövcud vəziyyətin real surətdə əhaliyə çatdırılması ola bilər. Bütövlükdə cəmiyyətin zorakılığa münasibəti dəyişməli, hər bir vətəndaş zorakılığın neqativ və yolverilməz bir hal olması mövqeyini müdafiə etməlidir.

Yarımfəsildə belə bir fikir hərtərəfli əsaslandırılır ki, çevik sosial siyasətin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması ümumdövlət, ümumcəmiyyət vəzifəsidir. İlk növbədə 1980-ci ilin sonunda İranın ali dini liderinin göstərişi əsasında yaradılmış «Müharibə əlilləri və şəhid ailələrinin işi üzrə Dövlət Komitəsi»nin fəaliyyəti daha səmərəli qurulmalıdır. Komitənin əsas fəaliyyət istiqamətləri şəhidlik, fədakarlıq, himayədarlıq kimi dəyərləri möhkəmləndirmək, şəhidləri həmişə xatırlamaq, onların ailələrinin üzləşdikləri problemləri mümkün qədər işgüzarlıqla həll etməyə çalışmaq, onlara müxtəlif xidmətlər təklif etmək, cəmiyyət üzvlərinin şəhidlik fəlsəfəsinin həqiqi mənasını dərk etməsinə kömək göstərməkdir. Müəllifin fikrincə, nəzərdən keçirilən problem baxımından üç aspektdə (şəhidlik, şəhidin statusu və şəhid ailəsi) əsaslı fəaliyyət göstərilməsi və onların əlaqələndirilməsi, habelə müvafiq qurumların təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Yarımfəsil qeyd olunan aspektlərdə fəaliyyətin effektivliyini artırmaq və sosial siyasəti daha elmi əsaslarda hazırlamaq baxımından əhəmiyyətli olan bir sıra təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi və əsaslandırılması ilə tamamlanır.

Dissertasiyanın «**Şəhid ailələrinin sosial problemlərinin empirik tədqiqi**» adlanan və iki yarımfəsildən ibarət olan **üçüncü, sonuncu fəslində** müəllifin İran İslam Respublikasının Gilan vilayətində

apardığı konkret sosioloji tədqiqatın başlıca parametrləri və yekunları nəzərdən keçirilir.

«**Tədqiqatın empirik bazası**» adlanan **birinci yarımfəsildə** müəllifin 400 nəfər respondent arasında keçirdiyi anket sorğusunun ən mühüm parametrləri təqdim olunur və qeyd edilir sorğuda iştirak edənlərin 220 nəfəri (55 faizi) kişi, 180 nəfəri isə (45 faizi) qadındır. Həmin respondentlərin 50 nəfəri (12,5 faizi) 20 yaşa qədər, 81 nəfəri (20,25 faizi) 21-30 yaşda, 91 nəfəri (22,75 faizi) 31-40 yaşda, 73 nəfəri (18,25 faizi) 41-50 yaşda, 105 nəfəri (26,25 faizi) 51 yaşda və ondan yuxarı yaşda olanlardır. Təhsil səviyyəsinə görə respondentlərin paylanma tezliyi belə olmuşdur: rəsmi təhsili olmayanlar – 36 nəfər (9 faizi), ibtidai təhsillilər – 80 nəfər (20 faiz), natamam orta təhsillər – 88 nəfər (22 faiz), tam orta və natamam ixtisas təhsili olanlar – 100 nəfər (25 faiz), bakalavr pilləsinin məzunları və ali təhsillilər – 96 nəfər (24 faiz). Bəs şəhidlə qohumluq əlaqəsi baxımından respondentlərin tərkibi necədir? Sorğuda iştirak edənlərin 120 nəfəri (30 faizi) şəhidin atası, 93 nəfəri (23,25 faizi) şəhidin anası, 66 nəfəri (16,5 faizi) şəhidin həyat yoldaşı, 121 nəfəri isə (30,25 faizi) şəhidin övladıdır. Respondentlərin 142 nəfəri (35,5 faizi) evli, 163 nəfəri (40,75 faizi) subay, 66 nəfəri (16,5 faizi) şəhidin dul qadını, qalanları isə (29 nəfər-7,25 faiz) boşanmış şəxslərdir. Seçmə qrupuna daxil olan respondentlərin yalnız 95 nəfəri (23,75 faizi) işlədiyini, 87 nəfəri (31,75 faizi) işsiz olduğunu, 93 nəfəri (23,25 faizi) şagird, yaxud tələbə olduğunu, 37 nəfər qadın (9,25 faiz) ev işləri ilə məşğul olduğunu, 70 nəfəri (17,5 faizi) pensiyaçı olduğunu, 18 nəfəri (4,5 faizi) digər işlər yerinə yetirdiyini bildirmişdir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 96 nəfərin (24 faiz) şəxsi

mənzili var, 33 nəfər (8,25 faiz) dövlət mənzillərində, 95 nəfər (23,75 faiz) isə valideyninin yanında yaşayır; 60 nəfər (15 faiz) rəhn müqabilində kirayədə, 49 nəfər (12,25 faiz) rəhn və kirayədə, 47 nəfər (11,75 faiz) kirayədə, 20 nəfər (5 faiz) isə digər yaşayış yerlərində sakinidir. Respondentlərin aylıq gəlir baxımdan vəziyyəti o qədər də qənaətbəxş deyildir. Belə ki, onların 120 nəfərinin (30 faiz) heç bir gəliri yoxdur, 136 nəfərin (34 faiz) aylıq gəliri 400 min təməndən azdır, yalnız 111 nəfərin (27,75 faiz) aylıq gəliri 401-800 min təməndən, cəmi 33 nəfərin (8,25 faiz) aylıq gəliri 800 min təməndən çoxdur. Bu göstəriciləri xeyli dərəcədə respondentlərin gəlir mənbələri üzrə paylanması tamamlayır: 112 nəfər (28 faiz) şəhid üçün nəzərdə tutulan aylıq müavinət, 80 nəfər (20 faiz) sosial təminat komitəsinin aylıq yardımı, 58 nəfər (14,5 faiz) mənzilin, yaxud mağazanın icarəyə verilməsi, 90 nəfər (22,5 faiz) şəxsi məşğulluq, 60 nəfər (15 faiz) isə digər mənbələr hesabına yaşayır.

Sosioloji tədqiqatın seçmə qrupu əsasən müsəlmanlardan ibarət olsa da (378 nəfər-94,5 faiz), digər dinlər və dini azlıqlar da nəzərə alınmışdır: belə ki, xristianlar 16 nəfər (4 faiz), zərdüştilər 3 nəfər (0,75 faiz), digər dini azlıqların nümayəndələri 3 nəfər (0,75 faiz) təşkil edir.

Şəhid ailələrinin sosial problemlərinin yaranmasına ailə üzvlərinin sayı da müəyyən təsir göstərir. Araşdırmaların nəticələrinə görə, 4 nəfərlik ailələr üstünlük təşkil edir: 121 nəfər (30,25 faiz). İkinci yerdə 6 nəfər daha çox şəxsi birləşdirən ailələr (94 nəfər - 23,5 faiz), üçüncü yerdə 5 nəfərdən ibarət ailələr (79 nəfər – 19,75 faiz), dördüncü yerdə 3 nəfərlik ailələr (67 nəfər – 16,75 faiz),

sonuncu, beşinci yerdə isə 2 nəfərlik ailələr (39 nəfər – 9,75 faiz) dayanır.

Bəs respondentlər öz gəlir vəziyyətini necə qiymətləndirirlər? Müəyyənləşdirilmişdir ki, respondentlərin təxminən 1/3-i faizi öz vəziyyətini «əla» və «yaxşı» (134 nəfər – 33,5 faiz), 1/4-i «pis» (100 nəfər – 25 faiz), təxminən 2/5- si «orta» (166 nəfər – 41,5 faiz) qiymətləndirir. Respondentlərin özlərini hansı sosial təbəqəyə aid etməsi də qeyd olunan göstəricilərlə əsas uyğundur: 72 nəfər (18 faiz) özünü «yuxarı, 214 nəfər (53,5 faiz) «orta», 114 nəfər isə «aşağı» təbəqəyə aid etmişdir. Zənnimizcə, son iki bloka aid olan göstəricilərdə müəyyən fərqlilik fərdlərin subyektiv mülahizələri ilə şərtlənmişdir.

Üçüncü fəslin «**Şəhid ailələrinin sosial problemləri: empirik tədqiqatın başlıca yekunları**» adlanan **ikinci, sonuncu yarımfəslində** müəllifin keçirdiyi anket sorğusu üzrə şəhid ailələrinin üzləşdikləri başlıca sosial problemlərin bir sıra mühüm aspektləri nəzərdən keçirilir. Bu halda ilk növbədə ölkədəki hansı problemlərin həllinin daha önəmli olması məsələsi öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, ilk sırada yer alan problem məhz narkomaniyadır (83 nəfər -20,75 faiz).

Konkret sosioloji tədqiqat zamanı şəhid ailələrinin problemlərinin həlli istiqamətində dövlət tədbirlərinin hansı səviyyədə olmasına respondentlərin münasibəti öyrənilərkən məlum olmuşdur ki, 124 nəfər (31 faiz) həmin səviyyəni «kifayət qədər», 97 nəfər (24,25 faiz) «çox», 78 nəfər (19,5 faiz) «olduqca çox», 68 nəfər (17 faiz) «az», 33 nəfər (8,25 faiz) isə «çox az» kimi dəyərləndirir. Beləliklə, respondentlərin mütləq əksəriyyəti (299 nəfəri – 74,75 faizi) dövlətin şəhid ailələrinin problemlərinin həlli istiqamətində göstərdiyi səyləri və həyata keçirdiyi tədbirləri müsbət

qiymətləndirir, yalnız 101 nəfəri (26,25 faizi) bu işi yetərli hesab etmir.

Yarımfəsildə Gilan vilayətindəki şəhid ailələrində intiharın vəziyyəti xüsusi olaraq araşdırılmış və belə bir fakt müəyyənləşdirilmişdir ki, respondentlərin 51 nəfəri (12,75 faizi) intihara cəhd etmişdir, o cümlədən bir dəfə cəhd edənlər 22 nəfər, iki dəfə cəhd edənlər 18 nəfər, üç və daha çox dəfə cəhd edənlər isə 11 nəfər olmuşdur. İntihara cəhd edənlər sırasında ilk üç yeri qızlar (17 nəfər), analar (12 nəfər), həyat yoldaşları (10 nəfər) tuturlar. İntiharın səbəbləri də müxtəlifdir: həyatda uğursuzluq (20 nəfər), ümitsizlik (14 nəfər), psixoloji pozuntu (7 nəfər), işsizlik (6 nəfər), xəstəlik (4 nəfər). «Atanın olmaması intihara səbəb olubmu?» sualına mütləq əksəriyyət (35 nəfər) «xeyr», 13 nəfər «bəli» cavabını vermiş, 3 nəfər isə sualı cavablandırarmamışdır.

İntihara cəhd edənlərin rəyincə, intihar üsulu kimi adətən dərmandan (həblərdən) istifadə (32 nəfər), damarın kəsilməsi (14 nəfər), özünü yandırma (3 nəfər), özünü asma (1 nəfər), zəhərdən istifadə (1 nəfər) seçilir. Onların mütləq əksəriyyəti (40 nəfər) intiharı intiqam məqsədinin reallaşdırılması kimi izah edir.

Gilan vilayətinin şəhid ailələrində narkomaniyanın vəziyyəti öyrənilərkən «Ailənizdə narkoman varmı?» sualına 83 nəfər (20,75 faiz) «bəli», 317 nəfər (79,25 faiz) isə «xeyr» cavabını vermişdir. Onların 43 nəfəri şəhidin oğlan övladı, 23 nəfəri şəhidin həyat yoldaşı, 17 nəfəri isə atasıdır. Narkotik maddə aludəçilərinin 22 nəfəri bir ildən az müddətdə, 61 nəfəri isə bir ildən artıq müddətdə ondan istifadə edir. İstifadə olunan narkotik maddənin növü baxımından tiryək (41 nəfər) birinci yerdədir; krak (16

nəfər) ikinci, həşiş (10 nəfər) üçüncü, heroin (6 nəfər) dördüncü yerdədir. «Narkotikdən istifadədən imtina etməyə cəhd göstəribsənmi?» sualına 60 nəfəri müsbət, 23 nəfəri isə mənfi cavab vermişdir. Müsbət cavab verənlərin 18 nəfəri 1 dəfə, qalanları, yəni əksəriyyəti 2-5 dəfə, hətta daha çox cəhd göstərdiyini bildirmişdir. Narkotiklərdən imtinaya cəhd göstərmək metodları da müxtəlif olmuşdur. Yarımfəsildə narkomanlığın səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, başlıca səbəblər belə sıralanır: ümitsizlik (21 nəfər – 52,3 faiz), mühit və dostlar (18 nəfər – 21,7 faiz), işsizlik (14 nəfər – 16,9 faiz), xəstəlik və ağrı (14 nəfər – 16,9 faiz), narkotikin çinsi gücləndirici hesab edilməsi (8 nəfər – 9,6 faiz), digər səbəblər (8 nəfər – 9,6 faiz). Anket vərəqində atanın olmamasının narkomanlığa səbəb olub-olmaması barədə qoyulmuş suala əksəriyyət (44 nəfər- 53 faiz) «xeyr», 12 nəfəri (14,4 faiz) «bəli» cavabını vermişdir; 27 nəfərin sualı cavablandırılmaması da diqqəti çəkən məqamdır: zənnimizcə, bu, həmin respondentlərin atasızlıq məsələsinə ciddi əhəmiyyət verməməsinin əlaməti hesab oluna bilər.

Yarımfəsildə ailədaxili zorakılıq zəminində Gilan vilayətinin nümunəsində şəhid ailələrində boşanma ilə əlaqədar faktlar da nəzərdən keçirilmiş, müvafiq nəticələr araşdırılmışdır. Rəyi soruşulanların 56 nəfəri (14 faiz) ailədə boşanma faktının mövcudluğunu etiraf etmişdir. Onların yalnız 9 nəfəri (16 faiz) boşanmanı atanın olmaması ilə əlaqələndirmişdir. Boşanmanın başlıca səbəblərini konkret sosioloji tədqiqatın nəticələrinə görə belə sıralamaq olar: işsizlik (15 nəfər – 26,8 faiz); narkomaniya (12 nəfər – 21,4 faiz); tərəflər arasında uyğunsuzluq (10 nəfər – 17,9 faiz); psixoloji problemlər (9 nəfər – 16 faiz); xəstəlik (5 nəfər –

8,9 faiz); sədəqətsizlik (3 nəfər – 5,4 faiz); digər səbəblər (2 nəfər – 3,6 faiz). Araşdırmalar göstərir ki, boşanmaların 39,3 faizi şəhidlərin oğlan, 37,5 faizi qız övladlarına, 23,2 faizi isə valideynlərinə aiddir.

Yarımfəslin sonunda aparılmış konkret sosioloji tədqiqatın nəticələri əsasında respondentlərin gəlir səviyyəsi (yüksək, orta, aşağı) ilə sosial problemlər arasında əlaqənin aşkarlanmasına səy göstərilmiş, verilən cavablarla əlaqədar statistik göstəricilərin (orta qiymət, fərq və kənara çıxma) müqayisəsi aparılmış, həmin göstəricilər üzrə problemlərin təhlili nəticələri nəzərdən keçirilərək, onların əhəmiyyətlik səviyyəsi və korrelyasiya əmsalı müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, başlıca qənaətlər ümumiləşdirilmiş, şəhid ailələrində sosial problemlərin həlli baxımından əhəmiyyətli olan müəyyən təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Проблемы наркотической зависимости в условиях современной цивилизации / Феномен цивилизации: сущность, типы, динамика. Материалы международной научно-практической конференции. 15-16 марта 2011г. Пенза-Баку: 2011, с.106-110.
2. İİR-nın Gilan əyalətində şəhid və qazilərin övladlarının boşanmasına təsir edən amillərin təhlili // Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Bakı: 2011, №1 (16), s.183-188.
3. Отражение уровня жизни семьи на формирование наркотической зависимости студентов / Социально-

экономическое развитие и качество жизни: история и современность. Международная научно-практическая конференция. 10-11 мая 2011, Пенза-Семипалатинск: 2011, с.96-100.

4. Роль семейного фактора в формировании наркотической зависимости студентов // Вестник Могилевского Государственного Университета им. А.А.Куляшова. Серия Д. Экономика, Социология, Право. Могилев: 2011, № 1(37), с. 66-72.
5. Влияние групп анонимных наркоманов на преодоление наркотической зависимости // Вектор Науки Тольяттинского Государственного Университета. Серия «Педагогика, психология» 2011, Тольятти: №1 (4), с.120-124.
6. Наркомания молодежи как глобальная угроза: социологический аспект анализа проблемы. По материалам исследования ситуации в г.Решт Исламской Республики Иран // Вестник Карагандинского Университета, Серия история, философия. Караганда: 2011, № 3(63), с.58-63.
7. İran İslam Respublikasının Gilan əyalətində şəhid ailələrin sosial məsələlərinin təhlili // Elmi əsərlər. İctimai-siyasi elmlər seriyası. Bakı Slavyan Universiteti. Bakı: 2011, № 1, s.17-22.
8. Bərrəsi-ye şiveha və olquhayə məsrəfi məvaddə müxəddir dər miyane səvanan-e doçare sul məsrəfe məvad dər şəhre İsfahan // Cameişenase motaleat cəvanan. Fəslinameyi-təxəssusi. Babil: 2010, №2, s.159-168 (həmmüəlliflə).

9. İntihar sosial problem kimi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI respublika elmi konfransının materialları. I cild. Bakı: «Müəllim» nəşriyyatı, 2012, s. 449-452.
10. Müharibə əlillərinin ailədaxili münaqişələrinin həllinə dair // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, Bakı: 2011, №4, s. 142-148.
11. Narkomanların qrupda müalicə üsullarına dair // Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Bakı: 2011, №2 (17), s.205-209.
12. Об основных причинах потребления молодежью г. Решт наркотиков (2009-2010 годы) // Вестник Самарского Муниципального Института. Самара: 2011, №4 (19), с.150-161.

Сейид Рахмет Сейид Ахмед оглу Музаффар Гаджидехи

Социальные проблемы семей шехидов в современном иранском обществе (на примере Гилянской провинции)

РЕЗЮМЕ

В современных условиях общества, находящиеся на разных уровнях социального развития, стремятся решить наличные социальные проблемы, исходя из внутренних условий, а также возможностей, создаваемых международными связями. Однако известно, что социальные проблемы, с которыми сталкиваются отдельные граждане, социальные группы и слои, семьи, имеют как сходство, так и различие. С этой точки зрения исследование в социологическом аспекте основных социальных проблем семей шехидов на примере Гилянской провинции в Иранской Исламской Республике, переживающей сейчас достаточно сложный и напряженный период своего развития, имеет серьезное научно-теоретическое и практическое значение.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и заключения.

В первой главе диссертации, озаглавленной «Место семей шехидов в социальной структуре современного иранского общества» рассматриваются особенности семей шехидов как специфической формы семьи в контексте общего обзора социальной структуры общества, факторы, способствующие особому статусу этих семей.

Во второй главе, озаглавленной «Основные социальные проблемы семей шехидов и пути их разрешения» основное внимание сосредоточено на трех проблемах: а) характеристика сущности социальных проблем, с которыми сталкиваются семьи шехидов; б) анализ некоторых существенных проявлений социальных проблем (наркомания, суицид, разводы, насилие в семье); в) рассмотрение путей и средств, способствующих решению указанных проблем.

В третьей главе рассматриваются итоги эмпирического исследования, посвященного социальным проблемам семей шехидов. Здесь автор излагает итоги социологического исследования (анкетный опрос), проведенного в Гилянской провинции, дает соответствующую оценку полученным результатам.

В разделе «Заключение» подводятся итоги исследования, формулируются основные теоретические и практические выводы, даются соответствующие предложения и рекомендации в направлении решения социальных проблем семей шехидов.

Seyid Rahmat Seyid Ahmad oghlu Mozaffari Hajidehi
Social problems of martyr families in contemporary Iran society
(On the example of Gilan province)
Summary

In contemporary condition, societies with different-development level in the frame of their possibilities, created by their internal development and international links try to solve their social problems. But some social problems that different citizens, social groups and families face have common and different features. From this view of point Islamic Republic of Iran which lives its complicated and tensionous period, the main social problems of martyr families on the example of Gilan province and their investigation on social aspect have serious theoretical and scientific and practical importance.

The presented thesis consists of introduction, three chapters, conclusion, the list of bibliography and addition.

In the first chapter of the thesis called "The place of martyr families in social structure of contemporary Iran society" on the common view of context about social structure of society martyr's families is characterized as spessefic family type and the factors that cause their sensitivity are looked through.

In the second chapter called "The main social problems of martyr families and the ways of their solution" the main attention is paid about three aspects: a) the essence of the character of social problems that martyr families face; b) the analyses of some important appearances of social problems, like narcotic, suicide, divorce and violence in families; c) investigation of the ways out about their solution.

The third chapter is devoted to the empric investigation of social problems of martyr families. And here the presentation on certain parametres about questionnaire carried out by the author in Gilan province of Iran is given, the results of empric investigation from sociological view of point are estimated.

In the "Conclusion" part the investigation is generalized, the main theoretical and practical results are formulated and some offers and advise are put forward about the solution of martyr families' social problems as well.

На правах рукописи

**СЕЙИД РАХМАТ СЕЙИД АХМАД оглы
МОЗАФФАРИ ГАДЖИДЕХИ**

**СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СЕМЕЙ ШЕХИДОВ В
СОВРЕМЕННОМ ИРАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ
(НА ПРИМЕРЕ ГИЛАНСКОЙ ОБЛАСТИ)**

Специальность: 6312.01 – Теория, методология и история
социологии

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по социологии

БАКУ – 2015